

Jankó Attila

A DEMOKRATIKUS ELLENZÉK, 1956 ÖRÖKSÉGE ÉS A SZABAD EURÓPA RÁDIÓ

A konferencia meghívójának mellékleteként kaptam egy térképet, amely az ötvenhatos forradalom és szabadságharc szegedi emlékhelyeit mutatja be. Közülük a legrégibbi az Aradi vértanúk terén álló kopjafa. Felavatásakor – ’89-ben – ott álltam mellette, de számomra nem csak ez az emlék kapcsolja össze a két dátumot és a mai napot; ugyanis fényképének ötmondatnyi leírása kiválóan demonstrálja, hogy most is a durva történelem-hamisítás korszakában élünk.¹

Természetesen lehetetlen a címben megjelölt témákat részletesen kifejtenem, ezért elsősorban saját emlékeimről kívánok beszélni.

A megtorlás éveiben voltam kisgyermek, aki szinte semmit nem látott még a külvilágból. 1963 őszén adtak iskolába, a hallgatás és a mellébeszélés korában nőttem fel. Tudtam persze, általános iskolai magyartanárom azért mesél nekünk arról, milyen a kemény fizikai munka, mert ’56 után évekig nem dolgozhatott tanárként, mint ahogy mára legendává vált gimnáziumi történelemtanárom is azért volt cigányprímás, mert a sokáig csak *októberi események*-nek nevezett napok aktív szereplője volt.² De ’56 valódi történetéről, hátteréről és következményeiről szinte semmit nem tudtam. Elolvastam a hivatalos könyveket, és kezdő matematikusként világosan láttam azok ellentmondásait, hiányait, a *fehér foltokat* – így 1979 őszén csatlakoztam az akkori politikai rendszer ellenzékéhez. Két évvel később – miután elmentem Varsóba a *Szolidaritás* miatt, illetve Nottinghambe Bill Lomaxhoz, aki doktori disszertációját az ötvenhatos forradalomról írta³ és Párizsba, Kemény Istvánhoz⁴ – már az ilyen ügyekkel foglalkozó szervezetek is oda soroltak.

1 Magyarországon az 1989. évi politikai átrendeződés és nyomában a rendszerváltás közvetlen előidézője Pozsgay Imrének, az MSZMP akkori titkárának nyilatkozata volt, miszerint az 1956-os megmozdulások minősítése népfelkelés. Ezzel megdőlt a Kádár-rendszer mesterségesen kreált dogmája a forradalmi megmozdulások ellenforradalmi minősítéséről. Még azon a tavaszon az 1956-os megmozdulásokban részt vett és kivégzett áldozatok nyughelyén, a rákoskeresztúri 301-es parcellában elhelyezett kopjafák mintájára az ellenzéki mozgalmak országszerte hasonlókat állítottak. Ezek a fából faragott kopjafaszerrű emlékoszlopok a rendszerváltás első köztéri jelei voltak. A szegedi kopjafa a legkorábbiak egyike. (A térképet Szeged Megyei Jogú Város Önkormányzata adta ki a hatvanadik évforduló alkalmából, 3000 példányban. Impresszuma szerint írta és szerkesztette Tóth Attila. A felhasznált szövegek forrása: *A forradalom bölcsőhelye – ötvenhat és Szeged*, Bába és Társa Kiadó, Szeged, 2006)

2 Suki Béla (1930–1982) filozófus.

3 Bill Lomax: Magyarország, 1956. Ford. Krassó György. Bp., 1989. Az első nem szamizdat kiadás.

4 Kemény István (1925–2008) iskolateremtő magyar szociológus, ’56 után két évig börtönben volt, 1977 és 1990 között Párizsban élt.

A lassan formálódó demokratikus ellenzék jelentős része '56 őszén még gyermek volt, nem voltak jó emlékei a forradalom idejéből, nem láttak benne folytatható hagyományt. Néhány náluk idősebb ember, elsősorban Donáth Ferenc⁵, illetve Szabó Miklós⁶, az ELTE MEFESZ egyik alapítója – akinek élete végéig lelkiismeret-furdalása volt, amiért ő ezért nem került börtönbe – megpróbálta elfogadtatni velük '56 örökségét. Akit érdekel ez a történet, részletes leírását megtalálja Szabó Miklós könyvében, különösen az *1960 – megszakadt az ellenzéki hagyomány folyamatosága* című fejezetben.⁷ Az 1981 decemberében bevezetett lengyel hadiállapotra reagálva a szerveződő ellenzék elkezdett felkészülni a következő, reményeink szerint tíz éven belül várható, több megszállt országot egyszerre érintő politikai válságra. A *szamizdat* folyóiratok és könyvek ugyan kis példányszámban készültek, de azokat rendszeresen ismertette a Szabad Európa Rádió, így a rendszerrel nem rokonszenvezők szélesebb köre is megismerte azokat. Mivel én a szamizdathoz – terjesztőként – mindig hozzájutottam, csak nagyon ritkán hallgattam a Szabad Európa Rádiót.

A nyolcvanas évek végén szociológus és történész barátaim többsége alapító tagja lett a Szabad Demokraták Szövetségének, tehát én is. Néhány héttel később Kemény István egyik tanítványa, Havas Gábor hívott, látogassam meg, és bemutatta nekem a Szabad Európa Rádió munkatársát, Lángh Júliát, aki megkért, írjak neki rövidebb tudósításokat Szegedről. Javasolta, a Rádió hagyományaihoz híven válasszak egy álnevet, így lett 'Molnár Máté' a szegedi tudósító. Elmagyarázta, nem szabad a tények leírását és azok interpretációját kevernem, én csak tudósító leszek, a kommentárokat majd mások írják.⁸ Ezt nem mindig vettem figyelembe, például a Bibó István emlékkonferencia után azonnal elmondtam neki a bölcsészkaron hallott viccet: „*Melyik a harmadik út mostanában? – Amelyiken Bíró Zoltán hajt Pozsgay Mercédeszével...*”. Persze ez csak háttér-beszélgetés volt. De augusztus huszadikán igen kemény szavakkal számoltam be az Országgyűlés akkori elnökének ópusztaszeri beszédéről, amely szerint javasolni fogja október 23. *nemzeti emléknappá*, tehát *nem ünnepnappá* nyilvánítását. Egyszerűen butának és gyávának neveztem a szónokot. Ez már sok volt a magyar adás főszerkesztőjének, így közös megegyezéssel egy hivatásos rádiós, Várkonyi Balázs lett az utódom. Illett volna korábban átadnom a feladatot másnak, mert valójában összeférhetetlen volt a politikusi szereppel, és én nem akartam hivatásos újságíró lenni.

5 Donáth Ferenc (1913–1986) jogász, politikus, a Horthy korban hónapokig, a Rákosi és a Kádár korszakban évekig volt börtönben.

6 Szabó Miklós (1935–2000) történész.

7 Szabó Miklós: *A jó kommunista szilárdan együtt ingadozik a Párttal. Előadások a kommunista pártok történetéről*. Szeged, 2013.

8 Például Kemény István is dolgozott a rádiónak, írásai egy része olvasható az „... és a 49 méteres rövidhullámon” című könyvében. Kemény István jegyzetei a Szabad Európa Rádióban, 1980–1990. Bp., 2010.

Tudósítóként elmentem olyan rendezvényekre is, amelyeket egyébként valószínűleg nem láttam volna, például január végén a Münnich Ferenc Társaság (helyi napilapban meghirdetett) gyűlésére. Erről írtam egy bohózat stílusú beszámolót, amit úgy kellett eljuttatnom a rádiónak, hogy annak ellenére ne derüljön ki, én vagyok 'Molnár Máté', hogy én voltam a teremben a két kívülálló egyike, ráadásul csak én jegyzeteltem.⁹

A tudósítás egy rövid részletét idézem, az MSZMP megyei ideológiai titkára mondta: „A párt létszáma nem változott lényegesen, 870 ezerről 802 ezerre csökkent, nincs tömeges kilépés. A belépés üteme viszont csak egyharmada az 1987-esnek. Vissza kell térnünk a régi forradalmi eszközökhöz, személyre szóló agitáció kell, valamint – főlemeli a hangját – tisztesség! Néhány ember nem járathatja le a pártot! Sajnos nem tudunk tőlük időben megszabadulni. Készülnünk kell a választásokra. Még az idén népszavazás lesz az Alkotmányról és az elnöki tisztségről is. Ez komoly politikai harc lesz. [...] Az új szervezeteknek 20 ezer tagja van – valaki közbekérdez: itt a városban? – nem, országosan, ebből 10 ezer az MDF tagja. Az itteni 'Körgát Klub' például 6 fő, de rendkívül hangosak. A Fidesz-nek 100 tagja van Szegeden. Pozsgayról még egyszer: mint tudjuk, négy alapvető cölöpön állunk – és akkor a PB tagja akarja kirúgni az egyiket?! Nagy csattanás lesz!”

Az OSA két éve – 1989 huszonötödik évfordulóján – közzétette a politikai rendőrség által összeállított napi operatív információs jelentés-eket. Akkor tudtam meg, nem buktam le azonnal: április elején még azt jelentették, hogy „a szerv hírforrásának részben ellenőrzött információja szerint Ökrös Tamás 'F' dossziés szegedi lakos 'Molnár Máté' néven tudósításokat ad a Szabad Európa Rádiónak.”¹⁰ Viszont 24 nappal később, valószínűleg a rádió németországi stábjába beépített ügynök jelentése alapján, már pontosan sorolták fel a Szabad Európa magyarországi tudósítóit: Gadó György, Nagy András, Szekeres László, Jankó Attila, Molnár Tamás és Tamás Gáspár Miklós.¹¹

9 A *Rezervátum* című cikk később megjelent a Szabad Demokraták Szövetsége belső tájékoztatójának 4. számában és a Déli Napló 1. számában (1989. márc.)

10 Napi operatív információs jelentés, 1989. április 1.

11 Napi operatív információs jelentés, 1989. április 25. – „Az osztály egyébként nyolc új státust kapott a hazai változások felgyorsult ütemére tekintettel. Új munkatárs Szépvölgyi Roberta és Bárány Zoltán (kutató osztály), Károlyi Anna színésznő és Szabó Zoltán erdélyi menekült (bemondók), Sipos Gyula (párizsi tudósító). Dr. Szép Zoltánt júniusban véglegesítik, Szócs Géza pedig a nemzetiségi műsorok szerkesztője lesz. A közeljövőben Münchenbe érkezik Hamburger Mihály is. Az osztály számára keretet biztosítottak magyarországi tudósítók foglalkoztatására is: állítólag havi 300 dollárt, plusz a telefon-tudósításokért percenként 10 márka honoráriumot fognak kapni. [...] Az információ forrása megbízható, ellenőrzött, tartalma nem ellenőrzött.” [A tartalom részben hibás: az ötvenhatos emigráns Sipos Gyula már évtizedek óta külső munkatárs volt, Albert Pál néven. Továbbá, a rádió nem fizetett havi rendelkezésre állási díjat, csak azon tudósításokért járt honorárium, amelyeket a müncheni szerkesztő a műsorban felolvastatott, így nyolc hónap alatt csak elhanyagolható összeg gyűlt össze a számlámon. Meg kell jegyezni; a mai előadásért felajánlott bruttó 25000 forint honoráriumot visszautasítottam, mert a szervezők szerint nem lehetséges egy közhasznú alapítvány javára lemondanom róla.]

A másik témáról, az alakuló politikai pártok tagságáról Solt Ottília '89 márciusában ezt mondta Szegeden, az egyetem klubjában: „*Egy tipikus városban a főorvosok belépnek az MDF-be, az adjunktusok a Kiszgazdapártba, az alorvosok pedig hozzánk.*” Ez persze képes beszéd, de valóban megfigyelhető volt, hogy az MDF soraiban már '88 nyarán feltűntek olyan szintű vezetői állásban lévők is, akik kinevezéséhez néhány évvel korábban pártbizottsági jóváhagyás kellett – és ők számos erőforrással, rendezvényekre alkalmas termekkel, sőt fénymásoló-gépekkel rendelkeztek. Az SZDSZ nem budapesti tagsága alacsonyabb státusú és jövedelmű emberekből állt. Az is megfigyelhető volt, hogy egyes korábban kialakult, összetartó csoportok tagjai különböző politikai szervezetekhez csatlakoztak, az ott szerzett információkat egymással megosztották, egymás politikai karrierjét kölcsönösen támogatták. (Az egyik ilyen klub tagja önkormányzati képviselőként büszkén mondta nekem 1990 végén: „*Már volt egy országgyűlési képviselőnk, most lett egy alpolgármesterünk is.*” A három szereplő három különböző párt – Fidesz, MDF, SZDSZ – tagja volt.)

A legérdekesebb mondat a Münnich Ferenc Társaság gyűléséről készült feljegyzésben az, amelyben az MSZMP megyei ideológiai titkára már januárban bejelentette, ősszel népszavazás lesz az elnökválasztásról, amit valószínűleg úgy értett, közvetlen államelnök-választás lesz. Kalmár Melinda két éve kiadott, monstruózus akadémiai doktori disszertációjában megbízhatónak tűnő orosz levéltári forrásokra hivatkozva azt írta, Moszkvából jött az utasítás: a kommunista pártok egyik vezetőjük komoly hatalmi eszközökkel rendelkező államelnökké választtatásával védjék pozíciójukat, hogy a politikai átalakulás során ne szoruljanak ki a hatalomból.¹²

Ezt természetesen '89 elején még nem tudhattuk, de egy szerzőtárral – aki határozottan megkért, ne mondjam ki a nevét, pedig az ötlet az övé volt – írtunk egy cikket február közepén, ami arról szólt, nagyon valószínű, hogy a politikai fordulat utáni második választást, nagyjából 5 év múlva, miért fogja az MSZMP vagy a feltehetően addig megalakuló utódpartja megnyerni. (Az érvelés ma már közhely: a politikai változás után kiteljesedő gazdasági válsággal, létbizonytalansággal és munkanélküliséggel szembesülő emberek többségének fejében az időben egymást követő események ok-okozati kapcsolattá transzformálódnak, így egzisztenciájuk maradását védendő az utódpártra szavaznak majd.) Sajnos a cikket megmutattam Tardos Mártonnak, az SZDSZ egyik vezetőjének – és ő azt kérte, ne publikáljuk. De Láng Júliának felolvastam, magnóra is vette, majd a következő telefon-beszélgetésünk során azt mondta: szellemes hipotézis, az is lehetséges, hogy igazatok van, de mi azt az instrukciót kaptuk Washingtonból, a közeljövővel foglalkozzunk, a békés, megegyezésszerű változást támogassuk, úgysem tudhatjuk, mi lesz öt év múlva...

¹² Kalmár Melinda: *Magyarország és a szovjetrendszer (1945–1990)*, Osiris Kiadó, Budapest, 2014.

Mivel a cikk nem jelent meg, néhány hónappal később elmondtam a lényegét Tanács Istvánnak, kiegészítve azzal, hogy szerintem már '89 júliusában megfigyelhető volt a plurális demokrácia elleni hangulatkeltés: „*Láthatóan megindult – ugyan még nem vezércikkekben, csak glosszákban – egy propagandakampány: 'Kedves olvasó, te vagy a rendes, szorgalmas magyar kisember. Téged eddig egy párt zsákmányolt ki, egy pártbürokrácia ült a nyakadon és tartatta el magát. Ezentúl ugyanezt majd hat párt bürokráciája teszi veled. Ne csodálkozz, hogy még rosszabbul fogsz élni, mint ahogy eddig éltél.' Elég könnyű lesz összecserelni az okot a következménnyel: eltakarni azt, hogy az országot az MSZMP politikája, gazdaságpolitikája vitte csődbe. A helyzet még néhány évig romlani fog, de ennek oka nem az új pártok megjelenése. [...] A súlyosbodó válság kialakíthat egy olyan tömeghisztériát, amikor a közönséges józan észre való hivatkozás, a ráció minimuma is túrhetetlen, magyartalan disznóságnak fog számítani. [...] Szerintem az átmeneti időszakot úgy kellene megoldani, hogy [...] egy működőképes kormánykoalícióban legyen benne az MSZMP is. Ha földcsuszamlás szerűen veszt, akkor is ott marad sok ezer kádere az államigazgatási és gazdasági vezetői funkciókban. Legyen csak benne az MSZMP a kormányban, és ahogy mondani szokták, vigye el a balhét. Még az ő kormányzásuk alatt legyen több százezer munkanélküli, ne egy tiszta ellenzéki koalíciónak kelljen hozzáfogni a csőd felszámolásához.*”¹³

Akkoriban a demokratikus ellenzék vezetői is hasonlóan látták a helyzetet. A politikai rendőrség által lehallgatott és sajátos belügyes zsargonban összefoglalt szeptember végi telefonbeszélgetés szerint:

„Szabó Miklós a hazai eseményekről tájékoztatta a Párizsban élő Kemény Istvánt. A választásokról úgy nyilatkozott, hogy arra feltehetően januárban fog sor kerülni, annak ellenére, hogy a tömegek aktivizálása miatt többen szeretnék legalább márciusra halasztani. De az semmit sem fog megoldani, mert utána is az átmeneti állapot lesz a jellemző, és még nem az lesz az ország végleges politikai képe. Szabó szerint legalább háromféle forgatókönyv várható, és a 2. látszik legvalószínűbbnek. E szerint az MSZMP a maga 20%-ával és az MDF a kb. 30-35%-ával koalíciót alakít. Szabó a letragikusabbnak a harmadik variációt, a lengyel földinduláshoz hasonlót tartaná, amely szerint az MDF mintegy 70%-ot kap, az MSZMP feloszlik, az összes tagja átlép az MDF-be és azontúl az MSZMP-t MDF-nek fogják hívni. [...] A lengyelekkel párhuzamot vonva megállapította, hogy 'nálunk a dolgok alakulása kizárja az előzetes paktumot, de ennek ellenére utólagosan mégiscsak szükség lesz egyfajta megállapodásra'.”¹⁴

13 Tanács István: *A szellem arca(i)*. Délmagyarország, 1989. július 29.

14 Napi operatív információs jelentés, 1989. szeptember 25. – Az első opció leírását nem tartalmazza a rendőrségi összefoglaló.

Minden jelenlévő tudja, a szükséges megállapodást végül másról, mással kötötték meg a Szabad Demokraták Szövetsége vezetői, két évvel később már elfogadhatónak tartották a magát szocialistának nevező párttal történő kooperációt, 1994 nyarán pedig koalíciós szerződést kötöttünk az MSZP-vel. Visszatekintve én is úgy látom, ez egy kikényszerített hiba volt.

Még a nyolcvanas években, szamizdatban olvastam először ezt az elmélkedést:

*„Az újkori történelem általános tendenciája szerint a legrosszabb, a legfélelmetesebb eshetőség sohasem következik be. Mindig valami más történik, nem a legrosszabb, nem a legjobb, csak éppen a legundorítóbb. A XVI. század elején, amikor II. Szolimán szultán megindult a Balkánon, az lett volna a legborzalmasabb, ha elfoglalja egész Európát. A legüdvösebb az lett volna, ha V. Károly, I. Ferenc és a pápa szövetkeznek és kiverik a törököt. A legundorítóbb következett be: I. Ferenc és a pápa megegyezett a szultánnal, mire a törökök csak Magyarországot foglalták el és pusztították százötven esztendeig. Az első világháború legszörnyűbben akkor végződött volna, ha II. Vilmos legyőzi a Nyugatot; ideálisan, ha a Nyugat győz, és stabil békét teremt. Megint a legundorítóbb következett be: a Nyugat ugyan győzött, de oly gyalázatos békét diktált, amely most, húsz évvel a békekötés után szükségyszerűen háborút hozott. Most az lenne a legszönyűbb, ha Hitler uralkodnék az egész világ fölött. A kívánatos az lenne, ha a Nyugat győzne és demokratizálná az egész világot, a Szovjetuniót is beleértve. De ez túl szép lenne. Marad tehát a legusztustalanabb...”*¹⁵

Faludy György foglalta így össze emlékiratában a Franciaországból vele és Havas Endrével együtt 1940-ben Portugáliába menekülő Lorsy Ernő töprengéseit. Természetesen ez utólag – ’57 után – leírt szöveg, de talán nem csak a költői képzelet diktálta. Ezt idéztem 26 éve, a helyi napilapban megjelent cikkemben, és így kommentáltam:

„Tekintsünk a jövőbe, a feltételezhető legundorítóbb alternatívára. Szerintem a ’másfél-párt-rendszer’ lenne a legocsmányább végkifejlet. Ami nem más, mint a magyar hagyományok egyik legszerencsétlenebb elemének föléledése; 1867 után és a két világháború között sem létezett parlamenti váltógazdálkodás. Voltak ugyan ellenzéki pártok, volt néhány képviselőjük az Országgyűlésben – de nem volt esélyük arra, hogy a következő választáson kormányra kerüljenek. Az uralmon lévő párt a választási rendszerbe beépített eszközök – és néha durva manipulációk – segítségével mindig meg tudta őrizni túlsúlyát. E helyzetben az ellenzéki politikusok jelentős része is demoralizálódott, korrumpálódott. Ha az előttünk álló évtizedben meg tudjuk akadályozni, hogy megint csak egy quasiszociálistrendszer alakuljon ki, akkor elkerüljük a legundorítóbb alternatívát.

¹⁵ Faludy György: *Pokolbéli vig napjaim*. AB Független Kiadó, Bp. 1987; <https://pim.hu/hu/dia>

*Talán nem megyünk vissza a 'létező szocializmus' zsákutcájából egy nemzeti, konzervatív, tekintélyelvű rendszer tévútjára.”*¹⁶

Ez a figyelmeztetés nem pusztán pesszimista intuíción alapult, hiszen Szabó Miklós – fennmaradt vázlatai szerint – már a hetvenes évek végén is beszélt erről, illetve 1983 tavaszán rögzített és 2013 őszén publikált előadásában így elemezte az '56 november elsejére kialakult helyzetet:

*„A politikai harc eldöntetlen volt, az, hogy a társadalmi osztályok hogyan mozgtak volna ebben a konstellációban, nem nagyon volt kiszámítható. Nagyjából azt lehetett látni, hogy aki baloldali hajlandóságú volt, az Nagy Imre felé gravitált, a másik oldalon pedig a lehetséges főszereplő lényegében a klerikális komplexum volt. Ez valóságos, nagy lehetőségekkel rendelkező erő volt. Ennyiben tehát létezett ellenforradalmi erő – amennyiben ma még használni akarjuk ezt a kifejezést. Teljesen világosan és egyértelműen, mint '45 és '47 között a kisgazdák, a volt keresztény középosztályra támaszkodott, amely akkor még létezett. Arra számítottak, hogy a kisparaszságot, a kiskereskedőket és kisiparosokat is maga mögé sorakoztatja – ha újra lesznek majd. Amennyiben ez az irányzat győzött volna, a vörös sztálinizmus után egy fekete–piros-fehér-zöld színre festett sztálinizmus jött volna létre. Amiben állami tulajdonban maradtak volna a gyárak, amelyeket bürokratikus politikai kasztként igazgatott volna az újrászervezett keresztény középosztály politikai elitje, ahogy azt addig a sztálinista pártapparátus tette. Valószínűleg egy következetesebben fenntartott vegyes gazdaságra támaszkodott volna, mert nem merülhetett volna fel a mezőgazdaság kollektivizálása.”*¹⁷ Szabó Miklós a fekete színnel a katolikus egyházra utalt.¹⁸

Három évvel a másfél-párt-rendszer-ről szóló cikk megjelenése után, 1993-ban, egy szegedi üzletember, aki 1989 előtt kiépített kapcsolatait felhasználva elsőként importált magánvállalkozóként nyersolajat Oroszországból, akkori gazdasági tanácsadójával (a fordulat előtt politikai-gazdaságtan oktató volt az egyetem marxista tanszékén, később a Fidesz polgármester-jelöltje lett) és a fentebb már említett alpolgármesterrel utazott ki az Ural vidékére újabb üzletekről tárgyalni. Amikor visszatértek, egyik kísérője lelkesen mesélte nekem: *„Ott érdemes az önkormányzati vezetőkkel megállapodni – ugyanis minden fontos kérdésben ők, illetve a volt KGB tiszték és a helyi maffia-főnökök döntenek. De ez nem túl időigényes folyamat, mert a három csoport tagjai ugyanazok.”*

16 Jankó Attila: *“A leg...”*, Délmagyarország, 1990. április 27.

17 Szabó Miklós: *A jó kommunista szilárdan együtt ingadozik a Párttal*. 100. o.

18 *„A sztálinizmus, olvasom, felhasználta a katolicizmus idevágó eredményeit.”* Esterházy Péter: *Kis Magyar Pornográfia*. Magvető Kiadó, Bp. 1984. 48. o.

Visszatérve az előadás első mondataihoz, az első ötvenhatos emlékoszlop avatásakor éppen optimista voltam, de ennek régen vége. Azt hiszem, célszerű komolyan vennünk egyik szociológus mesterem 1980 végén publikált cikkének fő tézisé: ha egy társadalmi folyamat hosszú ideig – több évtizedig – tart, *akkor az a célja, ami az eredménye*.¹⁹ A célra vonatkozó deklarációkat, politikai nyilatkozatokat, kormányzati propagandát figyelmen kívül kell hagyni: *az volt a célja, ami az eredménye lett*. Ez egyáltalán nem új gondolat, olvasható egy nagyon régi, elvileg közismert és sokszor idézett könyvben is: „*mert gyümölcséről ismerik meg a fát*.”²⁰

19 [A magyar oktatási rendszernek] az a célja, ami ma az eredménye, nevezetesen: minél kisebb ráfordítással, a családokra minél többet hárítva biztosítsa a differenciált társadalmi struktúra újratermeléséhez szükséges szelekciót úgy, hogy azért a szelekcióban a sor végére kerülők is rendelkezzenek a társadalom zökkenőmentes működéséhez szükséges minimummal. Andor Mihály: *Dolgozat az iskoláról*, Mozgó Világ, 1980. 12. sz. 12. o.

20 Vagy legyetek jó fák, és teremjetez jó gyümölcsöt,
vagy legyetek romlott fák, és teremjetez romlott gyümölcsöt;
mert gyümölcséről ismerik meg a fát.
Máté Evangélioma, 12:33 – Károli Gáspár fordítása.
Ha jó a fa, jó a gyümölcse is, ha rossz a fa, rossz a gyümölcse is.
Mert gyümölcséről lehet megismerni a fát.
Máté Evangéliuma, 12:33 – a Magyar Bibliatársulat új fordítása (1990)